

FENOMENUL NATALITĂȚII ÎN CUPRINSUL PROTOPOPIATULUI ORTODOX TURDA LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XIX-LEA (1880–1900)

CIPRIAN DORU RIGMAN*

CONSIDERATIONS REGARDING THE BIRTH RATE IN THE ORTHODOX ARCHPRIESTHOOD OF TURDA AT THE END OF THE 19TH CENTURY (1880–1900)

ABSTRACT: *This study aims to reveal archive data on the birth rate situation in the Orthodox Archpriesthood of Turda during the last two decades of the 19th century. The analyzed documents include the registers for newborns and baptized infants in the orthodox communities of Turda, Vișoara-Agârbiciu, Criștiș-Oprișani, Călărași-Hărăstăș și Vâlcele-Banabic. During the studied period, and as a matter of fact also today, the main role of the family was to ensure the perpetuation of the human kind by bearing children and thus ensuring the perpetuation of culture and society. The relatively high birth rate in Transylvania at the end of the 19th century acts as a compensation for the high rates of infant and juvenile mortality, a real societal problem during the time. The first aspect we wish to highlight is the balanced sex distribution of the newborns in the analyzed parishes, with the exception of Turda, where there are more male newborns than female newborns. The second highlight is related to the connection between the religious celebrations and the conception of children, the lowest number of child conception being identified in the month of the Easter post. Agriculture is not a main factor in influencing child conception periods throughout the year, on the contrary, most prolific month for child conception being those months of intense agricultural works: June, July, August, and September. The illegitimacy index is highly variable especially in communities such as the urban community of Turda and the communities close to the Criștiș and Vâlcele, close to the urban spaces where the influence of more frivolous mentality and behavior was higher. The relatively high birth rate, together with an increase of the life expectancy due to the improvement of medical sciences and the eradication of major epidemics, with an increase in*

the standard of living and a reduced mortality rate (despite the remaining high percentage of juvenile death) has ensured the growing of the population in all the studied parishes and throughout the entire archpriesthood, until the first World War.

KEYWORDS: *Turda, archpriesthood, Orthodox, birth rate, end of the 19th century*

REZUMAT: *Studiul de față își propune să ilustreze, prin interogarea documentului de arhivă, fenomenul natalității în aria jurisdicțională a districtului ortodox Turda, în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea. Pentru aceasta am avut în vedere informațiile furnizate de registrele parohiale ale născuților și botezaților din comunitățile ortodoxe Turda, Vișoara-Agârbiciu, Criștiș-Oprișani, Călărași-Hărăstăș și Vâlcele-Banabic. În trecut, ca și în timpurile de astăzi, cel mai important rol al cuplului familial a fost cel reproductiv, având drept obiectiv prioritar perpetuarea speciei umane, căci, pentru a supraviețui, fiecare societate și cultură trebuie să-și reproducă biologic indivizii. Rata relativ mare a natalității în spațiul transilvan al sfârșitului de secol XIX reprezenta o metodă eficientă de amortizare a nivelului crescut al mortalității infantile și juvenile, un adevărat flagel social al perioadei respective. Un prim aspect care trebuie evidențiat este acela că structura pe sexe a nou-născuților în parohiile analizate este în general echilibrată, excepția reprezentând-o parohia urbană Turda, acolo unde sesizăm un avans mai consistent al sexului masculin în fața celui feminin. Interdependența dintre natalitate și sărbătorile religioase este evidențiată parțial la toate comunitățile bisericești*

* Liceul Teoretic „Liviu Rebreanu” Turda; ciprianrigman@gmail.com

studiate, cei mai puțini copii fiind concepuți în lunile afe-rente postului Paștelui. Ciclul agricol anual nu influențează decât în foarte mică măsură fenomenul natalității din paro-hiile districtului protopopesc, căci cele mai prolifrice luni ale anului sunt tocmai cele cu o frecvență accentuată a lucră-rilor agricole: iunie, iulie, august și septembrie. Indicele de ilegitimitate este variabil, procente mai mari consem-nându-se în cazul comunității religioase din Turda și a celor situate în spațiul imediat adiacent zonelor urbane (Cristiș, Vâlcele), influențate, prin urmare, de mentalități, moravuri și comportamente mai libertine. Natalitatea relativ ridicată,

coroborată cu creșterea speranței de viață, ca urmare a progreselor științelor medicale și a dispariției epidemiilor majore, cu creșterea nivelului de trai și cu reducerea ritmului mortalității, în pofida unui procent încă mare al deceselor infantile, a asigurat un trend ascendent al sporului natural în toate parohiile investigate, implicit și pe ansamblul proto-popiatului, până în preajma primei conflagrații mondiale.

CUVINTE-CHEIE: Turda, protopopiat, ortodox, natali-tate, sfârșit de secol XIX

Prezentul studiu își propune să ilustreze, plecând de la documentul de arhivă, fenomenul natalității în aria jurisdicțională a districtului ortodox Turda, în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea. În cifre reci, natalitatea reprezintă numărul născuților vii dintr-o unitate socială și spațio-temporală raportat la numărul total al locuitorilor comunității respective la un moment dat¹. Pentru studierea fenomenului natalității în sfera de autoritate confesională a tractului ortodox Turda² am avut în vedere informațiile furnizate de registrele parohiale ale născuților și botezaților din comunitățile bisericești Turda, Viișoara-Agârbiciu, Cristiș-Oprișani, Călărași-Hărăstăș și Vâlcele-Banabic, păstrate la Direcția Județeană Cluj a Arhivelor Naționale ale Statului. Datorită faptului că registrele parohiale cuprind la rubrica botezați și copii care au trăit chiar și câteva ore, studiul de față a considerat că numărul celor botezați reprezintă în fapt numărul de copii născuți.

În trecut, ca și în timpurile de astăzi, cel mai important rol al cuplului familial a fost cel reproductiv, având drept obiectiv principal perpetuarea speciei umane, căci, pentru a supraviețui, fiecare societate și cultură trebuie să-și reproducă biologic indivizii³. Funcția primordial reproductivă a cuplului familial își găsește legitimarea și în preceptele religioase, conform cărora prin actul căsătoriei „se realizează adevărata împlinire a vieții omenești, împlinire ce constituie singurul mijloc posibil de a transmite sau de a propaga viața umană”⁴.

De asemenea, în cadrul societăților umane organizate după tipar tradițional, acolo unde se încadrează și satele românești transilvănene de la finele secolului al XIX-lea, principala dorință a cuplului de tineri însurăței era ca „bunul Dumnezeu” să-i binecuvânteze cu nașterea a cât mai mulți copii, conform străvechiului dicton românesc: „mulțimea copiilor, averea românului”⁵. Ca atare, cea mai mare temere a tinerei românce, devenită, prin oficierea Sfintei Tainei a căsătoriei, soție, era ca nu cumva să fie „stearpă”, adică incapabilă biologic de actul procreației⁶. Pentru evitarea unei asemenea blamări colective, care se putea transforma facil într-o formă de marginalizare socială, niciun efort nu era considerat inutil de către proas-păta soție. Prin urmare, tânăra nevestă adresa rugăciuni fierbinți Divinității, pentru a o ajuta „să rămână grea” cât mai curând posibil, solicita preotului paroh să-i citească diferite rugăciuni, plătea slujbe religioase

¹ Ghiță Eugen 2011, p. 107.

² Parte componentă a structurilor administrativ-instituționale ale Mitropoliei ortodoxe din Transilvania cu sediul la Sibiu, Protopopiatul Ortodox al Turzii era, la sfârșitul secolului al XIX-lea, un tract de dimensiuni medii, având în componență 28 de comune bisericești, situate de-a lungul văilor Arieșului și Mureșului: Agârbiciu (actuala comună Viișoara), Ruha-Agriș, Ațintiș, Banabic (Vâlcele), Cârceada (Stejeriș), Ceagz, Cicud, Ciunga, Cristiș (actualul cartier Oprișani al Turzii), Cucerdea, Murăș-Decea, Frata, Găbud, Grind-Cristur, Hărăstăș (Călărași), Hidiș (Podeni), Maierău, Micloșlaca, Miheș, Murăș-Cheța, Murăș-Luduș (orașul Luduș de astăzi), Sân-Iacob (Iacobeni), Sân-Mihai (Mihai Viteazul), Suatul Inferior, Soporul de Câmpie, Turda, Vaidașig (Gura Arieșului) și Feldioara (Războieni) (Muntean 1994, p. 176, nota 5).

³ Iluț Petru 2005, p. 66.

⁴ Floca Ioan N. 1990, p. 64.

⁵ Marian Simion Florea 1892, p. 1.

⁶ *Ibidem*, p. 3.

sau apela la practici arhaice aflate la liziera sentimentului religios, adică la poțiuni și infuzii din diferite plante și chiar la vrăji și descântece băbești⁷.

Dorința de proliferare în cadrul familiilor rurale românești avea, dincolo de aspectul pur biologic, și un fundament de natură economico-juridică, căci, prin existența urmașilor, averea familială devenea transmisibilă, evitându-se astfel riscul ca aceasta să se „*rosească sau pustiască*”⁸. Prezența copiilor era importantă și din perspectiva economiei mântuirii sufletului, căci după decesul părinților existau acei urmași direcți care să-i poată „*comânda* (înmormânta, n.n) și *pomeni*”⁹.

Procentul relativ mare al natalității în spațiul transilvan al sfârșitului de secol XIX reprezenta, în același timp, o metodă eficace de amortizare a nivelului crescut al mortalității infantile și juvenile, un adevărat flagel social al perioadei respective. Aspectul acesta este remarcat și de către unii dintre călătorii străini care au peregrinat prin Transilvania la cumpăna secolelor XIX–XX, conform mărturiilor cărora: cea ce nu lipsea niciodată din casele românilor era noul-născut, care se legăna într-un coș suspendat de o grindă, semn al unei natalități crescute, menită să compenseze în mod natural rata mare a mortalității infantile¹⁰.

TABELUL NR. 1: Repartiția lunară a nașterilor în parohia ortodoxă Turda între 1880–1900¹¹

Concepție	Apr.		Mai		Iun.		Iul.		Aug.		Sept.		Oct.		Noi.		Dec.		Ian.		Feb.		Mar.		Total pe		Total	
	Naștere		Ian.		Feb.		Mar.		Apr.		Mai		Iun.		Iul.		Aug.		Sept.		Oct.		Noi.		Dec.			sexe
Anul	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F
1880	1	4	2	2	3	5	-	3	3	-	2	1	-	2	-	2	1	1	1	-	1	-	4	1	18	21	39	
1881	1	1	1	3	2	-	1	2	1	3	1	1	-	3	-	2	1	1	1	1	4	2	1	-	14	19	33	
1882	-	-	4	2	3	1	3	2	3	3	1	-	1	-	2	-	2	1	3	2	2	2	-	1	24	14	38	
1883	3	-	-	2	-	-	1	2	-	-	-	1	-	1	-	-	5	2	-	3	1	1	-	3	10	15	25	
1884	-	-	4	1	3	-	1	-	-	2	1	-	3	2	1	1	1	2	3	1	2	2	2	1	21	12	33	
1885	3	3	-	-	2	1	2	1	1	3	2	1	1	-	2	-	1	1	-	2	-	2	1	1	15	15	30	
1886	3	-	-	1	1	2	-	1	2	-	2	-	-	2	-	2	2	1	3	3	3	-	1	-	17	12	29	
1887	3	1	-	-	1	3	-	1	2	-	1	1	2	1	1	1	-	1	1	-	-	1	-	1	11	11	22	
1888	-	2	-	2	2	-	2	3	1	2	-	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7	10	17	
1889	-	-	2	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	7	-	7	
1890	-	-	2	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	5	1	6	
1891	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	2	
1892	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1893	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	
1894	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
1895	-	-	1	4	1	1	2	1	1	-	2	-	1	1	-	-	-	1	-	3	-	-	-	-	12	7	19	
1896	-	-	2	-	4	-	3	-	1	-	2	1	1	-	-	2	1	1	2	-	-	3	1	-	17	7	24	
1897	2	-	1	1	4	1	3	1	-	-	1	1	-	-	2	1	-	1	4	3	1	-	2	-	20	9	29	
1898	-	1	2	-	-	-	4	-	-	2	-	1	-	-	-	1	1	1	-	2	-	1	-	-	7	9	16	
1899	1	-	1	1	3	1	1	-	1	1	4	3	2	1	-	1	-	1	-	-	2	-	-	-	15	9	24	
1900	-	1	2	2	4	-	2	-	-	-	2	-	1	1	1	1	2	-	-	1	-	2	1	-	15	8	23	
Total/ sexe	17	13	25	21	33	15	25	18	20	16	24	12	12	14	11	14	17	14	20	18	20	16	14	8	238	179	417	
Total/ lună	30		46		48		43		36		36		26		25		31		38		36		22					

⁷ Rus Traian 2009, p. 64–65.

⁸ Marian Simion Florea 1892, p. 6.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Gerard E. 1888, p. 140.

¹¹ Sursa datelor statistice: Arhivele Naționale ale Statului, Direcția Județeană Cluj, Protocolul botezărilor parohiei ortodoxe Turda (1876–1901) (în continuare ANSDJC-PBOT).

Vom începe analiza fenomenului natalității cu comunitatea ortodoxă din Turda, care reprezenta singura enorie urbană din cuprinsul protopopiatului cu același nume. De la bun început se cuvine să remarcăm lacunele constatate în însemnările registrului parohial de nașteri și botezuri din această parohie, direct vizat fiind intervalul anilor 1888–1895, omisiuni surprinse, în anul 1898, și de administratorul parohial George Costin, cel care afirma că „din 1888 până în 1895 lipsește protocolul, se află numai niște hărțulii rele”¹². Cu toate aceste neajunsuri documentare, considerăm că se pot emite câteva aprecieri cu privire la fenomenul natalității în parohia ortodoxă Turda.

Având în vedere informațiile oferite de *tabelul nr. 1*, constatăm că distribuția pe sexe a nașterilor este relativ dezechilibrată, înregistrându-se un avantaj procentual al sexului masculin în fața celui feminin: 57% față de 43%. Media de copii născuți pe an a fost de 19,85, cu un nivel maxim de 39, în anul 1880, și un nivel minim, considerând aici doar anii exhaustivi documentar, de 16, în anul 1898.

Repartiția lunară a nașterilor relevă o serie de informații interesante din perspectiva comportamentului prolific al credincioșilor acestei parohii. Ceea ce surprindem de la bun început este că fenomenul natalității în această enorie este condiționat extern mai cu seamă de restricțiile religioase legate de sărbătorile și posturile creștine¹³, decât de ritmurile muncilor agricole de peste an. Prin urmare, rate mai mici ale natalității se înregistrează în lunile ianuarie (7,19% din numărul total de nou-născuți), august (5,99% din numărul total de nou-născuți), septembrie (7,43% din numărul de nou-născuți) și decembrie (5,27% din numărul total de nou-născuți), fiind vorba, deci, despre copii concepuți în lunile aprilie, noiembrie, decembrie și martie, corespunzând perioadei de restricții a celor două mari posturi creștine: de Paști și de Crăciun.

Cel mai mare număr de copii născuți se înregistrează în lunile de sfârșit de iarnă și început de primăvară (februarie – 11,03%, martie – 11,51% și aprilie – 10,31%), perioada concepției lor fiind plasată în lunile mai, iunie și iulie, fapt care vine să demonstreze pe de o parte că natalitatea în această parohie, situată într-un mediu urban, cu o structură ocupațională diversificată a locuitorilor¹⁴, este mult mai puțin afectată de ritmurile calendarului muncilor agricole, iar pe de altă parte că abținerea sexuală din perioada postului Paștelui, solicitată de canoanele bisericești¹⁵, este urmată de o perioadă sensibil mai prolifică, în pofida faptului că luna iunie corespunde, în anumite limite, postului Sfinților Apostoli Petru și Pavel. Aserțiunea noastră în această privință este validată și de numărul relativ mare al nou-născuților din lunile mai (8,63%) și iunie (8,63%), a căror concepție trebuie fixată în lunile august și septembrie, de asemenea perioade dense prin prisma succesiunii lucrărilor agricole. Anumite influențe externe legate cel mai probabil de unele munci cu caracter agricol sau pastoral pot fi surprinse doar în cazul copiilor concepuți în luna octombrie (perioadă a anului degrevată de interdicții de ordin religios) și născuți în luna iulie, când se constată un procent redus de nașteri (6,23% din numărul total de nou-născuți).

¹² *Ibidem*, p. 57.

¹³ Postul însemna oprire de la toate mâncărurile, ori numai de la unele, în zilele și timpul prescris de Biserică. Scopurile posturilor erau stimularea spiritului uman și orientarea lui în sens benefic, limitarea păcatelor, prin înfrânarea oricăror bucurii trupești, pregătirea creștinilor pentru sărbătorile cele mari, precum și pentru primirea Sfintei Euharistii (Geț Ioan 1912, p. 61; Șuta-Bogătean Alina Ioana 2012, p. 288). Pentru mitropolitul ortodox Andrei Șaguna, scopul postului era „ca creștinilor să se dee în unele zile, și în anumite timpuri ale anului prilegiuri pentru cugetarea serioasă asupra virtuților” (Șaguna Andrei 1868, p. 38). Păstrarea și practicarea posturilor, alături de respectarea sărbătorilor și prezența constantă la actul liturgic, reprezintă principalele repere care certifică sentimentul religios al individului și parohiei (Radosav Doru 1997, p. 223; Nicoară 2000, p. 188–189).

¹⁴ Conform datelor recensământului efectuat în anul 1900, dintre cei 12117 locuitori ai orașului Turda, cca. 5306 reprezentau populația efectiv ocupată, activând în diferite ramuri economice: agricultură și horticultură (1250 de locuitori), alte ramuri ale economiei primare (14), exploatare minieră și siderurgie (27), industrie (1745), comerț și credit (333), transporturi (138), servicii publice și liber profesioniști (400), armată (13), zilieri (530), servitori casnici (574) și alte ocupații (282) (vezi T. Rotariu *et al.* 2006, p. 258).

¹⁵ Obligația clericilor și a credincioșilor de a respecta cu strictețe perioadele de post a fost reglementată încă de la începuturile Bisericii creștine, canonul 69 al Sfinților Apostoli afirmând următoarele: „Dacă vreun Episcop, sau prezbiter, sau diacon, sau ipodiacon, sau citeț, sau cântăreț, Sfântul marele Post nu-l postește, sau miercurea sau vinerea, să se caterisească [...] Iar de ar fi mirean, să se afurisească” (Neofit 2004, p. 117).

Pentru parohia ortodoxă Turda, datorită recensămintelor publicate și însemnărilor protocolare ale preoților, se pot efectua o serie de calcule în ceea ce privește dinamica și valoarea medie a ratei brute a natalității (RBN). Cu o traiectorie extrem de fluctuantă, în anul 1880¹⁶, rata brută a natalității în parohie se situează la o valoare de 60,84 %, în timp ce, pentru anul 1895¹⁷, ea scade brusc la jumătate (30,09%), urmează o curbă ascendentă către anul 1897¹⁸, RBN fixându-se la 48,73%, apoi o nouă scădere, dar mult mai lină, către anul 1899¹⁹, atunci când RBN reprezintă 40,47%, curbă descendentă care se păstrează și pentru anul 1900²⁰, când RBN se stabilizează la nivelul de 37,27%, mai aproape de valoarea înregistrată în anul 1895. Realizând o medie a acestor valori cifrice privind RBN, ajungem la un indice de natalitate de 43,48%, pentru întreaga perioadă 1880–1900.

În ceea ce privește pe copiii nelegitimi, ei se regăsesc în protocolul parohial în număr de 43, reprezentând un procent relativ semnificativ (10,31%), ilustrând faptul că spiritul mai liber al orașului, cu impact direct asupra moravurilor locuitorilor, era de natură să favorizeze și situațiile de concubinaj²¹. Cele 8 sarcini gemelare reprezintă un procent de 1,91% din numărul total de nașteri în această parohie. Dintre aceste sarcini gemelare, în 3 cazuri a fost vorba de gemeni băieți, într-un singur caz de gemeni de sex feminin, iar în 4 situații de cupluri mixte de gemeni.

De regulă, mult așteptatul moment al nașterii avea loc la locuința gravidei, în prezența nelipsită a moașei. Protocolul parohial păstrează numele unor moașe care și-au oferit ajutorul specializat pentru venirea pe lume a pruncilor comunității ortodoxe din Turda: Cătălina Bucur (este moașa care aduce pe lume cei mai mulți dintre prunci), Ileana Felezeu, Maria Felezeu, Cătălina Suru, Ana Chiș, Lina Zăhan, Ileana Lupu, Lina Cozma, Ana Urcan, Teodora Socian, Ana Ocolișanu, Gherghina Olah, Domnița Suciuc, Ana Șandor, Iosefina Horvat, Maria Rus, Tereza Boroș, Anica Crișan, Teodora Câmpian, Maria Albu, Maria Pop, Maria Mănețariu, Ana Pop, Ana Hodorean sau Maria Șandru.

Analiza fenomenului natalității este în măsură să ofere informații interesante cu privire la comportamentul social al elitelor ortodoxe din Turda, inclusiv despre strategiile de consolidare a statutului lor social prin contractarea unor relații de rudenie cu alți membri ai structurilor elitare românești din localitate sau din spațiul exterior acesteia. În această privință, revelator este cazul parohului ortodox Vasile Bologna, doi dintre pruncii săi (Aurel-Ioan și Valeriu) fiind nășiți de avocatul turdean Anania Moldovan²². În același tipar comportamental se încadrează și avocatul Anania Moldovan, menționat în rândurile de mai sus, al cărui fiu, Vasile-Eugen, îl are ca naș de botez pe reputatul chimist și profesor brașovean, Iulian Filipescu. În afara celor două exemple prezentate, care provin chiar din interiorul categoriilor elitare, merită subliniat faptul că anumiți reprezentanți ai credincioșilor de rând urmăresc și ei asemenea strategii sociale, menite să

¹⁶ Conform datelor publicate ale recensământului din anul 1880, parohia ortodoxă Turda număra 641 de enoriași (vezi Rotariu Traian 1997, p. 134–135 și Bálasz Orbán 1986, p. 71–73)

¹⁷ În 30 decembrie 1895, parohul Simion Bologna al Turzii trimite oficiului protopopesic statistica privind numărul credincioșilor ortodocși din parohia sa. Conform datelor transmise de paroh, la acea dată, în parohia ortodoxă Turda se regăseau 145 de familii, reprezentând 592 de credincioși, dintre care 283 bărbați și 309 femei (ANSDJC-PBOT, p. 29).

¹⁸ Statistica preotului Simion Bologna din 13 ianuarie 1898, cu privire la numărul credincioșilor din parohie pentru anul 1897, înregistrează un număr de 148 familii, cuprinzând 595 enoriași, dintre care 288 bărbați și 307 femei (*Ibidem*, p. 33).

¹⁹ Pentru finele anului 1899, parohul Simion Bologna raportează oficiului protopopesic un număr de 593 credincioși, dintre care 283 bărbați și 310 femei (*Ibidem*, p. 36).

²⁰ La finele anului 1900, parohul Simion Bologna înregistrează un număr de 617 credincioși ortodocși, dintre care 297 bărbați și 320 femei (*Ibidem*, p. 38).

²¹ Procentul ilegitimității surprins în cazul credincioșilor ortodocși din Turda este mai mare decât cel înregistrat la nivelul întregului comitat Turda-Arieș, unde rata de ilegitimitate pentru perioada 1876–1889 se ridică la 7,82%, sensibil mai mic decât cel cuantificat, în același interval 1876–1889, la nivelul orașului Cluj (20,75%) și comparabil cu cel înregistrat, în aceeași perioadă, în cazul orașului Târgu Mureș (11,8%) (date prelucrate după Bolovan Sorina Paula, Bolovan Ioan 2006, p. 225–226).

²² Reputat avocat, reprezentant al inteligenței românești turdene, participant, alături de dr. Ion Rațiu și de Iacob Lugojanul, protopopul greco-catolic al tractului Turda, la adunarea generală a „Astrei” sibiene, desfășurată la Turda în 8–9 august 1880 (vezi periodicul „Transilvania”, nr. 1–2/1881, p. 15).

le consolideze poziția în cadrul comunității și, poate, să ofere o șansă în plus de reușită copiilor lor. Ilustrăm cele afirmate cu cazul familiei Ioan și Amalia Cifa, ai cărei gemeni, Ioan și Liviu, sunt botezați, în calitate de naș, de marele om politic turdean, dr. Ioan Rațiu, viitorul președinte al Partidului Național Român și unul dintre inițiatorii mișcării memorandiste, alături de soția sa Emilia. De asemenea, ceilalți doi prunci ai familiei Cifa, Alexandru-Teodor și Emil-Andrei, îl au ca naș de botez pe pretorul din Luduș, Vasile Moga. Ceea ce mai trebuie punctat este faptul că, din considerentul profunzimii sentimentului religios al credincioșilor, dar și din pricina ratei ridicate a mortalității infantile, favorizată de prezența a numeroase maladii cu impact mortal în acea perioadă (tuberculoză, tifos exantematic, difterie, pneumonie, varicelă, rujeolă, scarlatină, etc.), covârșitoarea majoritate a pruncilor primesc taina botezului imediat după sosirea lor pe lume, în prima duminică sau zi de sărbătoare de după naștere²³.

TABELUL NR. 2: Repartiția lunară a nașterilor în parohia ortodoxă Viișoara (Agârbiciu) între 1884–1900²⁴

Concepție	Apr.		Mai		Iun.		Iul.		Aug.		Sept.		Oct.		Noi.		Dec.		Ian.		Feb.		Mar.		Total pe		Total	
	Naștere		Ian.		Feb.		Mar.		Apr.		Mai		Iun.		Iul.		Aug.		Sept.		Oct.		Noi.		Dec.			sexe
Anul	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F
1884	-	-	1	1	3	2	4	2	2	3	1	2	3	1	7	5	3	5	4	3	4	2	1	-	33	26	59	
1885	-	-	2	1	3	2	1	-	1	2	-	2	3	5	4	2	3	6	4	2	2	1	3	-	26	23	49	
1886	3	1	-	4	3	4	1	2	2	5	4	-	3	1	1	2	-	3	-	1	1	1	3	4	21	28	49	
1887	3	1	4	1	1	2	5	2	-	4	2	6	4	4	4	2	1	6	2	4	-	-	1	-	27	32	59	
1888	2	-	1	3	4	5	4	5	3	3	5	2	1	1	2	2	2	2	2	3	6	2	2	4	34	32	66	
1889	4	3	1	2	1	4	3	6	4	2	2	2	4	2	3	2	2	2	4	-	1	1	5	2	34	28	62	
1890	3	4	2	2	2	1	4	1	6	-	2	3	-	3	1	4	2	1	3	1	1	1	1	-	27	21	48	
1891	2	5	2	-	4	1	2	4	4	1	3	-	3	4	6	1	3	-	-	2	1	2	1	-	31	20	51	
1892	-	2	1	2	1	1	3	1	3	4	1	3	2	1	2	5	2	-	4	1	1	2	1	2	21	24	45	
1893	2	-	3	2	4	4	-	2	3	3	3	6	4	1	3	5	4	-	5	5	-	-	1	3	32	31	63	
1894	4	-	1	-	2	3	1	3	2	2	2	1	2	2	-	2	-	-	2	-	-	1	4	4	20	18	38	
1895	1	2	3	1	3	2	2	2	2	3	3	8	2	2	1	2	1	2	2	1	1	2	2	-	23	27	50	
1896	1	1	3	3	3	-	2	1	3	3	5	-	2	2	1	3	-	1	5	1	-	2	2	2	27	19	46	
1897	2	1	5	-	2	1	3	5	5	4	5	3	2	-	-	-	1	1	1	1	1	2	-	1	27	19	46	
1898	2	-	4	2	6	3	1	1	-	2	-	-	-	-	1	-	4	2	2	1	1	1	1	-	22	12	34	
1899	1	-	2	2	1	1	3	3	5	-	-	1	2	-	-	-	2	-	3	2	1	2	2	1	22	12	34	
1900	2	-	4	-	-	2	3	3	-	2	3	4	1	2	2	1	1	3	1	3	1	3	1	-	19	23	42	
Total/ sexe	32	20	39	26	43	38	42	43	45	43	41	43	38	31	38	38	31	34	44	31	22	25	31	23	446	395	841	
Total/ lună	52		65		81		85		88		84		69		76		65		75		47		54					

Cea de-a doua comunitate religioasă analizată sub aspectul natalității este cea din Viișoara (Agârbiciu), acolo unde s-a aflat sediul tractului ortodox Turda până la debutul secolului XX. Poate tocmai din această cauză, parohul locului fiind în același timp și protopopul districtului protopopes, registrul parohial de nașteri și botezuri este riguros completat, oferind o perspectivă veridică asupra fenomenului natalității. Acest fapt reprezintă o realitate, chiar dacă registrul parohial consemnează născuții și botezații doar din anul 1884 (lipsește, deci, din analiza noastră anii 1880–1883).

²³ Botezul reprezenta evenimentul primordial în cazul unei nașteri, act sacral prin care nou-născutul era socializat, pătrunzând, astfel, într-un sistem de solidarități și ierarhii sociale. Administrarea sacramentului botezului reprezenta o adevărată consacrare a nașterii, căci doar prin botez devenea creștin, deci, parte a comunității bisericești (Radosav Doru 1997, p. 114; Mureșan Florin Valeriu 2005, p. 126).

²⁴ Sursa datelor statistice: Arhivele Naționale ale Statului, Direcția Județeană Cluj, Protocolul botezațiilor parohiei ortodoxe Viișoara (1884–1907).

Conform datelor prezentate în *tabelul nr. 2*, distribuția pe sexe a nașterilor este ușor dezechilibrată, scoțând în evidență un mic avans al sexului masculin în fața celui feminin: 53.03% față de 46,97%. Media de copii născuți pe an a fost de 49,47, cu un maxim de 66, în anul 1888, și un minim de 34, înregistrat în anii 1898 și 1899.

Distribuția lunară a nașterilor scoate în evidență, în primul rând, relația conexă dintre natalitate și sentimentul religios, mult mai pregnant afirmat în perioadele de post care preced marile sărbători creștine. Prin urmare, unele dintre cele mai scăzute valori ale natalității în această parohie se înregistrează în lunile ianuarie (6,18% din numărul total de nașteri) și decembrie (6,42%), fiind vorba, deci, despre copii concepuți în lunile aprilie și martie, perioade tradiționale de post înainte de marea sărbătoare a Învierii Domnului. Situația nu este deloc similară în legătură cu postul Nașterii Domnului, căci copiii concepuți în lunile noiembrie și decembrie – născuți în lunile august (9,03%) și septembrie (7,72%), sunt mai numeroși (sau cel puțin echivalenți ca număr) decât cei concepuți în lunile februarie și mai – născuți în noiembrie (5,59%) și februarie (7,72%), perioade private de restricții de natură religioasă.

Chiar dacă este vorba despre o parohie situată în mediul rural, cu un sistem ocupațional specific al locuitorilor, având în centru preocupări agrar-pastorale, relația de interdependență dintre natalitate și ritmurile calendarului agricol nu se verifică decât în mică măsură în acest caz, căci lunile cu cel mai mare nivel al natalității sunt martie (9,63%), aprilie (10,10%), mai (10,46%) și iunie (9,99%), fiind deci vorba despre copii concepuți în lunile iunie, iulie, august și septembrie, perioade cu o mare densitate a lucrărilor agricole. Similar cu situația întâlnită în parohia Turda, unele condiționări externe în privința natalității, venite dinspre sfera ocupațională, pot fi sesizate în cazul pruncilor concepuți în luna octombrie (total lipsită de restricții religioase), născuți, prin urmare, în luna iulie, interval pentru care constatăm o rată mai scăzută a natalității (8,2%) în raport cu lunile anterioare.

În lipsa unor statistici anuale realizate de preotul-paroh, privind numărul credincioșilor din parohie la un moment dat, rata brută a natalității (RBN) nu se poate decât aproxima prin raportare la numărul credincioșilor ortodocși aflați în parohie la momentul anului 1880²⁵. Prin urmare, dacă luăm în calcul media numărului de nașteri pentru întreaga perioadă studiată și o raportăm la numărul credincioșilor ortodocși din anul 1880, putem vorbi de un indice de natalitate de 51,05%, valoare pe care o considerăm plauzibilă pentru finele secolului al XIX-lea în această așezare.

Ilegitimitatea în această parohie reprezintă un procent de 6,53% (am înregistrat un număr de 55 copii nelegitimi), mult mai redusă decât cea surprinsă la nivelul parohiei Turda, scoțând în evidență diferențele de mentalitate dintre mediul rural și cel urban, ca și fervoarea religioasă mai pronunțată a locuitorilor acestei așezări. Interesant este faptul că, dintre cei 55 de copii nelegitimi consemnați în protocolul parohial, un număr de 30 (54,54%) reprezintă prunci născuți din relațiile non-maritale ale membrilor comunității țigănești²⁶ din această localitate. Faptul vine să demonstreze atât apetența indivizilor acestei comunități etnice spre o formă de coabitare aflată în afara prevederilor canonice, cât și străduința parohilor locului de a limita fenomenul concubinajului, implicit și al ilegitimității din cadrul acestui grup etnic, prin atragerea spre spațiul spiritualității ortodoxe. Celelalte nașteri ilegite, în număr de 25 (45,46%), reprezintă fie copii născuți din concubinajul unor tineri necăsătoriți (7), fie fructul căderii în păcat a unor văduve (3), tinere necăsătorite (12) sau servitoare (2), fie sunt rezultatul unor relații extraconjugale (1). Cele 18 nașteri gemelare, reprezentând un procent de 2,14% din totalul nașterilor, demonstrează potențialul biologic deosebit al acestei comunități ortodoxe românești. Se individualizează, în acest sens, anul 1894, când s-au născut 3 perechi de gemeni. Dintre cele 18 nașteri care au dus la sosirea pe lume a unor gemeni, în 6 situații a fost vorba de gemeni băieți, în 5 cazuri de gemeni de sex feminin, iar în 7 situații de cupluri mixte de gemeni.

²⁵ Conform datelor publicate ale recensământului din anul 1880, parohia ortodoxă Viișoara număra în acel an 969 enoriași (vezi Rotariu Traian 1997, p. 160).

²⁶ Am ales să utilizez acest apelativ etnic, deoarece membrii acestei comunități sunt nominalizați în registrul parohial cu termenii de „țigan” sau „țigancă”.

Dorința elitelor din această parohie de a-și prezerva poziția socială deosebită, inclusiv prin încheierea unor înrudiri cu alți membri ai structurilor elitare românești, reiese cu prisosință și din analiza fenomenului natalității. Și ce exemplu mai bun putem oferi decât cel al familiei parohului local și protopopului tractual Petru Roșca. Fără nicio excepție, toți cei 4 copii născuți de soția sa Luiza (Petru-Victor, Remus, Ana și Victoria) sunt botezați, în calitate de naș, de către venerabilul judecător al Tribunalului regal din Turda, Dionisie Șterca-Șuluțiu²⁷.

Cea de-a treia comunitate ortodoxă supusă analizei noastre este cea din Cristiș (actualmente cartierul Opișani al municipiului Turda), parohie rurală de dimensiuni reduse²⁸, situată în imediata proximitate a orașului Turda. Pentru această comunitate bisericească, cele două protocoale parohiale înregistrează date pentru intervalele 1880–1883 (ultimul an fiind incomplet) și 1894–1900 (de asemenea, anul 1900 înregistrează date incomplete), dar, chiar și în aceste condiții de hiatus documentar, considerăm că pot fi emise o serie de aserțiuni cu privire la comportamentul prolific al credincioșilor acestei parohii.

Așa după cum arată *tabelul nr. 3*, distribuția pe sexe a nașterilor este foarte echilibrată, avansul sexului masculin în fața celui feminin fiind ne semnificativ: 50,67% față de 49,33%. Media de copii născuți pe an (am luat în calcul doar anii compleți documentar) a fost de 15,11, cu un maxim de 18, în anul 1882, și un minim de 12, în anul 1896. Media redusă de copii născuți pe an ne arată că ne aflăm în fața unei comunități religioase de mici dimensiuni. Nașterile gemelare sunt în număr de 3, reprezentând 2,02% din numărul total de nașteri.

Repartiția pe luni a nașterilor relevă unele aspecte particulare cu privire la comportamentul procreativ al membrilor acestei enorii, în pofida lacunelor documentare constatate. În primul rând, sesizăm impactul constrângerilor de natură religioasă asupra numărului foarte redus de nașteri din luna decembrie (4,02%), fiind vorba, deci, despre copii concepuți în luna martie, perioadă a anului specifică postului Paștelui. Deloc întâmplător, asistăm la creșterea numărului de copii născuți în luna ianuarie (9,39%) și concepuți în luna aprilie, știut fiind faptul că perioadele lungi de post sunt urmate, de regulă, de un comportament prolific mult mai dinamic. Influența externă venită din sfera confesionalului nu este similară în privința postului Crăciunului. Afirmăm acest lucru, în condițiile în care pruncii născuți în lunile august (6,71%) și septembrie (6,71%), concepuți, prin urmare, în lunile noiembrie și decembrie, perioade tradiționale de post care preced sărbătoarea Crăciunului, sunt superiori procentual copiilor născuți în lunile februarie (4,69%) și noiembrie (5,36%), așadar, concepuți în lunile mai și februarie, intervale temporale degrevate de restricții religioase.

Pe de altă parte, constrângerile agricole se reflectă în mod evident în numărul relativ redus de nașteri din lunile mai (6,71%) și iunie (8,72%), fiind vorba despre prunci concepuți în perioadele aglomerate ale anului agricol (august și septembrie), care epuizau fizic corpul uman și influențau negativ viața de cuplu în sensul procreării. Totuși, acest tip de influențe externe, venite din direcția provocărilor economiei primare, nu își găsesc corespondentul în nașterile din martie (12,09%), aprilie (14,09%) și iulie (10,06%), copii concepuți în lunile iunie, iulie și octombrie, când se constată unele dintre cele mai mari valori ale natalității din această parohie. Natalitatea atinge o valoare superioară și în cazul pruncilor născuți în luna octombrie

²⁷ Dionisie Șterca-Șuluțiu s-a născut la 1 aprilie 1825 ca prim fiu al lui Ioan Șterca-Șuluțiu, funcționar cameral și proprietar de mine de aur în Abrud. Tatăl său era fratele mitropolitului greco-catolic Alexandru Șterca-Șuluțiu. A studiat științele juridice la Târgu-Mureș, pentru ca, în anul 1846, să fie primit în calitate de cadet în regimentul nr. 51 „Carol Ferdinand”. În timpul revoluției din 1848–1849 a organizat garda națională românească în Abrud și Abrud-sat, al cărei comandant a și fost. Între 1850–1861 a fost vice-pretor, pentru ca între 1862–1896 să funcționeze drept judecător la Tribunalul din Turda. Pentru meritele sale deosebite a fost decorat de autoritățile imperiale cu crucea de cavaler a ordinului Francisc Iosif. A decedat la 17 iunie 1897, în Turda, toată averea sa (40000 de coroane) donând-o pentru scopuri naționale (Cf. Diaconovich Cornel 1904, p. 1041–1042).

²⁸ Sub aspect etno-lingvistic, în mica parohie Cristiș, locuiau, la momentul 1880, un număr de 269 indivizi, dintre care 203 români, 54 maghiari și 12 indivizi cu limba maternă necunoscută. La aceeași dată, sub aspect confesional, în Cristiș puteau fi întâlniți 215 ortodocși, 1 greco-catolic, 6 romano-catolici, 24 reformat-calvini, 17 unitarieni și 6 iudaici (cf. Rotariu Traian 1997, p. 134–135).

(11,40%) și concepuți în ianuarie, aspect firesc în contextul în care, de cele mai multe ori, natura corectează abținerea sexuală mai severă din perioadele de post printr-o activitate procreativă mai mare în intervalul imediat următor²⁹.

TABELUL NR. 3: Repartiția lunară a nașterilor în parohia ortodoxă Criștiș-Oprișani între 1880–1900³⁰

Concepție	Apr.		Mai		Iun.		Iul.		Aug.		Sept.		Oct.		Noi.		Dec.		Ian.		Feb.		Mar.		Total pe sexe		Total	
	Jan.	Feb.	Mar.	Apr.	Mai	Iun.	Iul.	Aug.	Sept.	Oct.	Nov.	Dec.	Jan.	Feb.	Mar.	Apr.	Mai	Iun.	Iul.	Aug.	Sept.	Oct.	Nov.	Dec.	B	F		
1880	1	1	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-	1	1	2	1	2	-	2	-	1	-	-	-	6	9	15
1881	-	-	1	1	1	1	-	1	-	-	1	1	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	3	1	2	5	11	16
1882	1	-	-	2	2	1	-	-	1	-	2	-	2	4	1	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	10	8	18
1883	-	2	-	-	1	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	2	5
1884	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1885	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1886	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1887	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1888	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1889	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1890	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1891	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1892	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1893	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1894	1	-	-	-	1	1	1	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3	-	1	-	1	6	7	13
1895	-	-	-	-	-	-	1	1	1	-	1	-	-	1	1	-	1	2	1	3	1	-	-	-	1	7	8	15
1896	-	1	-	-	-	-	2	-	2	1	-	-	-	1	-	1	1	1	1	1	-	-	-	-	1	7	5	12
1897	3	1	1	-	1	1	1	2	-	-	1	2	-	1	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	9	7	16
1898	1	1	-	1	-	1	1	1	1	-	1	1	1	1	1	-	1	-	2	1	1	-	-	-	-	10	7	17
1899	-	-	1	-	-	3	2	1	-	-	1	2	1	-	1	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	6	8	14
1900	1	-	-	-	2	1	2	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	2	8
Total/sex	8	6	3	4	8	10	14	7	8	2	7	6	5	10	7	3	5	5	5	5	12	4	4	1	5	76	74	149
Total/lună	14	7	18	21	10	13	15	10	10	17	8	6																

La fel ca și în cazul parohiei Vișoara, nu suntem în măsură decât să aproximăm rata brută a natalității (RBN), luând drept reper numărul credincioșilor ortodocși din parohie la momentul anului 1880. Ca atare, introducând în algoritmul calculului media copiilor născuți în anii cu înregistrări complete (fără anul 1883) și numărul credincioșilor din parohie în anul 1880, ajungem la un indice al RBN de 70,27%. Această valoare ridicată a RBN poate explica sporul considerabil de populație din localitate în perioada imediat următoare, de la 269 de locuitori în 1880 la 556 de locuitori în 1910³¹.

Copiii nelegitimi se regăsesc în paginile protocoalelor parohiale în număr de 12, reprezentând un procent de 8,1%, valoare intermediară între indicele ilegitimității întâlnit în Vișoara și Turda, favorizat probabil și de proximitatea spațiului urban. Merită menționați și cei 3 copii născuți în familii constituite exclusiv în urma oficierii căsătoriei civile³². Spiritul tolerant dintre majoritatea românească ortodoxă din această localitate și grupurile etnice și confesionale minoritare își găsesc reflectarea inclusiv în actul sacral al botezului, căci nu mai puțin de 5 copii cu părinți maghiari, mulți dintre aceștia funcționând ca servitori pe la curțile marilor proprietari funciari din localitate, sunt botezați de parohul ortodox Ioan Petruțiu: Istvan, pruncul nelegiuit născut din concubinajul lui Palfi Dezső și Hofem Loti, servitori la curtea lui Tamasi Veterdlor; Ferentz, fiul lui Jozsef și Jula Galfi, servitori la curtea lui Tomofi Peter;

²⁹ Ghiță Eugen 2011, p. 121.

³⁰ Sursa datelor statistice: Arhivele Naționale ale Statului, Direcția Județeană Cluj, Protocolul botezaților parohiei ortodoxe Oprișani (1847–1883) și Arhivele Naționale ale Statului, Direcția Județeană Cluj, Protocolul botezaților parohiei ortodoxe Oprișani (1893–1900).

³¹ T. Rotariu *et. al.* 1999, p. 240

³² În anul 1894, în imperiu, se introduce reglementarea oficială a contractării căsătoriei civile, simultană celei religioase.

Estera, fiica lui Ioszeff Fodor și Iudita Palfi sau gemenii Lajos și Marica, copiii credincioșilor reformați Janos și Maria Bentza.

Cea de-a patra comunitate religioasă analizată în cadrul studiului nostru este Călărași, situată și ea în imediata vecinătate a orașului Turda. În cazul acestei enorii, protocolul de nașteri și botezuri consemnează date începând cu anul 1881 (lipsește, deci, anul 1880). Distribuția pe sexe a nașterilor este foarte echilibrată, cu un mic avans al sexului feminin în fața celui masculin: 50,93% față de 49,07%. Media de copii născuți pe an în cadrul acestei parohii a fost de 16,2, cu un nivel maxim de 23, în anul 1892, și o extremă minimă de 9, în anul 1898. Media redusă de copii născuți pe an relevă faptul că este vorba de o parohie de mici dimensiuni.

TABELUL NR. 4: Repartiția lunară a nașterilor în parohia ortodoxă Călărași-Hărăstăș între 1881–1900³³

Concepție	Apr.		Mai		Iun.		Iul.		Aug.		Sept.		Oct.		Noi.		Dec.		Ian.		Feb.		Mar.		Total pe		Total	
	Naștere		Ian.		Feb.		Mar.		Apr.		Mai		Iun.		Iul.		Aug.		Sept.		Oct.		Noi.		Dec.			sexe
Anul	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F
1881	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	1	1	-	1	-	-	2	-	1	1	2	1	1	-	9	4	13	
1882	1	-	-	2	-	2	1	1	2	-	-	-	-	2	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	5	8	13	
1883	1	-	-	1	-	2	-	1	-	1	-	2	-	-	1	-	1	2	-	1	-	-	-	-	3	10	13	
1884	-	1	1	-	-	1	-	-	1	-	1	-	1	-	-	1	1	1	1	1	-	1	2	1	8	7	15	
1885	1	1	1	3	2	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3	1	-	1	1	-	-	9	8	17		
1886	-	-	2	-	2	1	-	1	1	1	2	-	-	-	-	1	-	1	3	1	-	-	-	10	6	16		
1887	-	1	3	1	-	1	1	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	1	3	-	-	-	-	8	6	14		
1888	1	-	2	-	2	4	-	1	-	2	-	3	-	-	-	1	-	1	-	2	-	-	1	-	6	14	20	
1889	-	2	1	2	1	1	2	-	1	1	2	-	-	3	2	-	-	-	1	1	-	-	-	-	10	10	20	
1890	3	-	2	1	-	-	-	-	2	2	1	-	-	-	3	-	1	-	2	-	1	-	1	-	16	3	19	
1891	1	1	1	1	-	1	1	1	-	-	1	-	2	-	-	2	-	1	-	-	-	-	-	1	6	8	14	
1892	-	3	-	2	-	1	2	-	1	-	1	-	1	3	2	2	-	-	-	1	1	2	-	1	8	15	23	
1893	1	1	3	6	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	1	1	1	-	1	1	1	1	-	-	10	10	20	
1894	1	1	-	1	1	1	-	2	-	3	2	-	1	1	-	-	-	1	1	-	1	1	2	-	9	11	20	
1895	1	1	2	-	-	-	-	1	-	-	2	-	-	-	-	-	2	3	-	-	-	-	-	-	7	5	12	
1896	1	1	-	1	1	-	2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	3	1	1	-	-	-	-	2	-	7	7	14
1897	1	2	-	-	1	-	1	2	3	1	3	3	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	1	9	12	21	
1898	2	-	2	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	2	-	-	-	-	-	-	5	4	9	
1899	-	2	-	-	2	1	1	1	2	2	-	1	2	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-	9	10	19	
1900	1	-	-	-	1	1	1	2	-	1	2	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	5	7	12	
Total/ sexe	16	17	20	21	13	18	15	13	17	14	19	12	8	12	12	13	12	16	10	17	8	8	9	4	159	165	324	
Total/ lună	33		41		31		28		31		31		20		25		28		27		16		13					

Distribuția pe luni a născuților are darul de a scoate în evidență o serie de informații interesante pe axa natalitate-sărbători religioase-munci agricole. Aidoma ca în cazul parohiei analizate anterior, sărbătoarea Învierii Domnului are un impact major asupra numărului foarte mic de nașteri din luna decembrie (4,01%), prunci a căror concepție trebuie plasată în luna martie, care corespunde intervalului postului Paștelui. Severa abținere sexuală din postul Paștelui nu își găsește aceeași reflectare în timpul postului Crăciunului, căci pruncii născuți în lunile august (7,72%) și septembrie (8,64%), concepuți în lunile noiembrie-decembrie, sunt net superiori procentual celor născuți în luna decembrie și comparabili numeric cu cei care vin pe lume în marea majoritate a lunilor anului. Și în acest caz sesizăm o activitate procreativă mai intensă în lunile imediat următoare postului Paștelui, aprilie și mai, legitimată de numărul mare de născuți în lunile ianuarie (10,19%) și februarie (12,65%). Pe de altă parte, constrângerile de natură agricolă se

³³ Sursa datelor statistice: Arhivele Naționale ale Statului, Direcția Județeană Cluj, Protocolul botezaților parohiei ortodoxe Călărași (1881–1905) (în continuare ANSDJC-PBOC).

reflectă pregnant doar în cazul pruncilor născuți în luna iulie (6,17%) și concepuți în luna octombrie, când se constată o rată mai redusă a natalității. Celelalte luni de concepție reprezentative pentru anul agricol (iunie, iulie, august, septembrie) se înscriu într-o adevărată constantă reproductivă.

Folosind aceeași grilă de calcul ca și în cazul parohiilor Viișoara și Cristiș, care comportă apelul la aproximație, ajungem, pentru parohia Călărași³⁴, la un nivel al ratei brute a natalității (RBN) de 46,02%. Procentul de ilegitimitate se ridică la 11,11% (am înregistrat un număr de 36 de prunci nelegitimi), mai ridicat decât cel constatat în cazul comunității ortodoxe din Turda. Cauzele acestui indice relativ crescut de ilegitimitate trebuie căutate atât în apropierea comunității de zona urbană, mult mai liberală în privința moravurilor și comportamentelor sociale, cât și într-un pasiv al sentimentului religios al acestui grup confesional, destul de detașat de bigotismul care caracterizează îndeobște spațiul rural românesc din Transilvania. Protocolul parohial consemnează și 6 cupluri de gemeni (1 de gen masculin, 4 de gen feminin și 1 cuplu mixt de gemeni), reprezentând 1,85% din numărul total de nașteri.

La fel ca și în cazul celorlalte parohii investigate, sacramentul botezului era administrat cu celeritate noului-născut, în ziua nașterii sau, mai frecvent, într-un interval de 3 până la 7 zile după naștere. Interesant este aspectul legat de administrarea botezului unor prunci ortodocși de către parohul greco-catolic din localitate, Iulian Giurgiu, în mod specific în perioada 1884–1888, atunci când parohia ortodoxă din Călărași este administrată de preoți din vecinătate³⁵. În acest interval, caracterizat de lipsa preotului titular, dar și de spiritul tolerant al credincioșilor, prezent în această localitate multiconfesională, în care interacțiunea între indivizii de confesiuni diferite reprezintă o realitate cotidiană, iar viața spirituală comportă influențe venite dinspre religiozitatea Celuilalt, nu mai puțin de 10 prunci proveniți din familii ortodoxe primesc taina botezului de la preotul greco-catolic Iulian Giurgiu. Mai mult decât atât, în anul 1885, unul dintre nou-născuții ortodocși este botezat de pastorul reformat Ianos Kovács. Fiu al satului și adevărat păstor sufletesc al credincioșilor ortodocși din localitate, începând din anul 1888, parohul George Mureșan nu numai că îi botează pe noii sosiți în rândul turmei sale, consacrandu-i astfel spiritualității creștine de factură răsăriteană, ci se implică mult mai profund în viața enoriașilor, asumându-și, alături de soția sa Iuliana, sora parohului din Ruha-Agris, George Tăuțan, calitatea de naș de botez pentru nu mai puțin de 15 prunci, dintre care 2 născuți ca urmare a unor relații nelegitime. Atitudinea concesivă a acestei comunități ortodoxe românești, deschisă dialogului inter-confesional, este validată și de faptul că atât parohul greco-catolic din Călărași, Iulian Giurgiu, cât și parohul greco-catolic din Borzești, iar apoi din Petreștii de Sus, Ștefan Mezei, sunt nași de botez pentru 4 prunci ortodocși din Călărași.

Încheiem analiza noastră privind fenomenul natalității în aria jurisdicțională a districtului ortodox Turda cu comunitatea religioasă din Vâlcele³⁶. Demn de remarcat este faptul că protocolul de nașteri și botezuri din această parohie este completat cu acribie, neregistrându-se lacune documentare, ceea ce face ca prelucrarea datelor să conducă spre opinii cu un mare grad de verosimilitate.

³⁴ Conform datelor recensământului din 1880, parohia ortodoxă din Călărași era formată din 352 de credincioși. Alături de aceștia, în această localitate mai locuiau 131 de greco-catolici, 189 romano-catolici, 796 reformat-calvini, 3 unitarieni, 27 de mozaici și 4 indivizi cu confesiunea necunoscută. Sub aspect etno-lingvistic, în această localitate erau înregistrați 447 de români, 861 de maghiari, 2 germani, 11 slovaci, 123 de indivizi de alte naționalități și 58 de indivizi cu limba maternă necunoscută (cf. T. Rotariu 1997, p. 140–141).

³⁵ În august 1884 decedează parohul titular George Muntean, iar până în martie 1885 parohia ortodoxă Călărași este administrată de parohul din Războieni, Ioan Tarca. În septembrie 1885, în urma vizitei canonice anuale efectuată în parohie de către administratorul protopopial Teodor Ciortea (parohul titular al Cojocnei), se constată o serie de nereguli, între care și botezarea unei mari părți dintre pruncii ortodocși de către parohul greco-catolic local Iulian Giurgiu, Ioan Tarca fiind decăzut din postura de administrator parohial. Între septembrie 1885–martie 1888, parohia Călărași este oferită spre administrare parohului din Cristiș, Ioan Petrușiu. În martie 1888 este numit și introdus în parohie noul preot titular George Mureșan, un fiu al satului (ANSDJC-PBOC, pp. 5–8).

³⁶ În 1880, în localitatea Vâlcele locuiau 1340 de indivizi, dintre care 802 români, 61 maghiari, 1 german, 73 alte naționalități și 35 de indivizi cu limba maternă necunoscută. Din punct de vedere confesional, în această localitate coabitau 863 de ortodocși, 44 greco-catolici, 4 romano-catolici, 60 reformat-calvini și un unitarian (vezi T. Rotariu 1997, p. 146–147).

Astfel, pe parcursul celor 21 de ani supuși investigației noastre, în parohia ortodoxă Vâlcele s-au născut un număr de 1018 copii, distribuția pe sexe fiind foarte apropiată: 523 de băieți (51,38%) și 495 de fete (48,62%). Numărul mediu de născuți pe an a fost de 48,48%, cu palierele extreme reprezentate de anul 1898, cu 30 de născuți, și de anul 1885, cu 66 de născuți pe an.

Așa după cum ne arată *tabelul nr. 5*, fenomenul natalității în această enorie relativ populată comportă o serie de condiționări venite, cu precădere, dinspre componenta spirituală a personalității umane. Ca atare, constrângerile religioase legate de cele două mari posturi creștine (de Paști și de Crăciun) se reflectă pregnant în numărul redus de nașteri din lunile decembrie (4,91%) și septembrie (6,38%), vizați fiind copiii concepuți în lunile tradiționale de post – martie și decembrie. Distribuția sezonieră a nașterilor evidențiază, de asemenea, faptul că natalitatea în această parohie nu este influențată negativ de ciclul agrar anual, cu atât mai mult cu cât cele mai multe dintre nașteri se înregistrează în lunile martie (9,63%), aprilie (10,22%), mai (12,38%), iunie (11,1%) și iulie (8,55%), fiind, așadar, vorba despre prunci concepuți în lunile iunie, iulie, august, septembrie și octombrie, perioade extrem de aglomerate din perspectiva lucrărilor agricole.

TABELUL NR. 5: Repartiția nașterilor în parohia ortodoxă Vâlcele-Banabic între 1880–1900³⁷

Concepție	Apr.		Mai		Iun.		Iul.		Aug.		Sept.		Oct.		Noi.		Dec.		Ian.		Feb.		Mar.		Total pe		Total	
	Naștere		Ian.		Feb.		Mar.		Apr.		Mai		Iun.		Iul.		Aug.		Sept.		Oct.		Noi.		Dec.			sexe
Anul	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F	B	F
1880	1	1	1	1	3	-	1	4	3	-	-	4	1	1	2	1	2	1	4	1	1	-	2	-	21	14	35	
1881	3	1	3	2	3	3	2	2	4	3	4	5	-	1	2	2	2	1	2	3	-	-	2	4	27	27	54	
1882	-	3	-	-	1	2	-	1	3	1	5	7	1	1	3	3	1	2	2	2	2	2	1	-	19	24	43	
1883	3	-	1	1	3	3	3	2	1	3	4	1	-	1	3	-	7	2	1	4	1	1	1	-	28	18	46	
1884	3	1	2	2	2	1	2	4	4	3	3	-	2	2	3	1	1	2	4	3	-	2	-	-	26	21	47	
1885	5	2	3	5	2	7	5	2	2	2	3	3	5	3	1	-	3	1	2	3	2	1	1	3	34	32	66	
1886	-	2	1	1	1	1	2	-	1	2	2	4	1	3	-	-	6	4	2	2	1	4	-	1	17	24	41	
1887	3	4	3	2	1	6	3	-	1	2	2	3	1	4	5	3	-	-	1	3	1	-	-	1	21	28	49	
1888	2	5	1	5	2	-	3	4	7	4	4	3	1	4	2	3	1	2	2	1	1	2	-	1	26	34	60	
1889	4	-	3	3	4	2	2	4	4	4	1	3	5	2	1	1	2	3	2	2	1	4	1	4	30	32	62	
1890	6	-	4	4	4	1	2	4	3	3	-	2	1	1	2	1	3	1	2	1	-	-	1	3	28	21	49	
1891	-	1	2	-	-	3	3	1	4	3	1	4	6	4	4	2	1	-	1	1	2	1	2	-	26	20	46	
1892	2	3	1	1	3	3	5	2	3	3	2	2	2	1	2	3	3	2	1	1	2	-	1	-	27	21	48	
1893	3	1	1	-	1	4	3	2	1	6	5	2	1	-	1	2	2	-	2	3	2	3	-	2	22	25	47	
1894	1	4	1	3	1	1	3	5	2	6	2	4	1	3	3	4	2	1	4	1	-	-	1	1	21	33	54	
1895	2	3	-	1	1	6	-	2	4	2	3	2	2	-	3	2	-	-	1	2	2	-	5	-	23	20	43	
1896	4	2	4	2	2	1	3	2	3	2	4	6	2	1	2	1	2	1	3	2	1	1	1	-	31	21	52	
1897	2	-	4	2	2	3	1	3	2	3	2	1	7	4	4	1	1	-	-	3	1	-	2	2	28	22	50	
1898	1	2	2	-	5	-	5	-	3	2	1	4	-	1	1	-	-	-	1	1	-	-	-	1	19	11	30	
1899	1	-	-	4	1	4	1	3	5	4	-	3	5	2	2	1	-	1	4	1	3	1	2	3	24	27	51	
1900	-	3	1	-	1	4	5	3	6	2	1	1	3	1	5	3	1	1	1	-	1	1	-	1	25	20	45	
Total/sexe	46	38	38	39	43	55	54	50	66	60	49	64	47	40	51	34	40	25	42	40	24	23	23	27	523	495	1018	
Total/lună	84		77		98		104		126		113		87		85		65		82		47		50					

Utilizând aceeași metodă de calcul, care implică aproximația, ajungem la o rată brută a natalității (RBN) în această parohie de 56,17%. Indicele de ilegitimitate se ridică la 9,33% (am repertoriat un număr de 95 de prunci nelegitimi), apropiat de cel înregistrat în cadrul comunității ortodoxe din Turda. O posibilă explicație pentru mentalitățile moderne și moravurile mai puțin riguroase ale indivizilor acestui grup

³⁷ Sursa datelor statistice: Arhivele Naționale ale Statului, Direcția Județeană Cluj, Protocolul botezaților parohiei ortodoxe Vâlcele (1879–1887) și Arhivele Naționale ale Statului, Direcția Județeană Cluj, Protocolul botezaților parohiei ortodoxe Vâlcele (1887–1900).

confesional ar putea fi apropierea așezării de spațiul cosmopolit și liberal al Clujului sfârșitului de secol XIX. Sarcinile gemelare sunt în număr de 14, reprezentând 1,38% din totalul nașterilor. Solidaritatea elitelor locale, exprimată inclusiv prin încheierea unor înrudiri care să le consolideze statutul în cadrul comunității, poate fi surprinsă și în această parohie. Așa se explică faptul că Alexandru, fiul învățătorului local Ioan Moldovan, îl are ca naș de botez pe preotul-paroh Iuliu Bologna, originar din Turda.

În finalul studiului de față se pot face, pe baza tabelului sintetic de mai jos, câteva considerații cu privire la fenomenul natalității în cuprinsul tractului ortodox Turda, plecând de la realitățile demografice constatate în parohiile investigate.

TABELUL NR. 6: Aspecte privind natalitatea în Protopopiatul Ortodox Turda (1880–1900)

Anii	Parohia	Distribuție pe sexe %		Nr. mediu nașteri pe an	Cele mai puține nașteri	Lunile de concepție redusă	% nelegitimi	% gemeni	RBN %	Cele mai multe nașteri	Lunile de concepție sporită
		M	F								
1880–1900	Turda	57	43	19,85	iulie-august, decembrie	octombrie-noiembrie, martie	10,31	1,91	43,48	februarie-aprilie, octombrie	mai-iulie, ianuarie
1884–1900	Viișoara-Agârbiciu	53,03	46,97	49,47	ianuarie, noiembrie-decembrie	aprilie, februarie-martie	6,53	2,14	51,05	martie-iunie, august	iunie-septembrie, noiembrie
1880–1900	Oprișani-Cristiș	50,68	49,32	14,8	februarie, mai, noiembrie-decembrie	mai, august, februarie-martie	8,1	2,02	70,27	martie-aprilie, octombrie	iunie-iulie, ianuarie
1881–1900	Călărași-Hărăstăș	50,93	49,07	16,2	iulie-august, noiembrie-decembrie	octombrie-noiembrie, februarie-martie	11,11	1,85	46,02	ianuarie-martie, mai-iunie	aprilie-iunie, august-septembrie
1880–1900	Vâlcele-Banabic	51,38	48,62	48,48	septembrie, noiembrie-decembrie	decembrie, februarie-martie	9,33	1,38	56,17	martie-august	iunie-noiembrie

Un prim aspect care trebuie evidențiat este acela că structura pe sexe a nou-născuților este în general echilibrată, excepție făcând parohia urbană Turda, acolo unde sesizăm un avans mai consistent al sexului masculin în fața celui feminin. De asemenea, se impune să subliniem faptul că, în toate parohiile studiate, în proporții diferite, nașcuții de gen masculin domină în fața celor de sex feminin.

Calculul ratei brute a natalității (RBN), cu toate aproximările solicitate de avatarurile cercetării, ilustrează încadrarea majorității parohiilor în limitele normalității statistice, detașându-se doar comunitatea ortodoxă din Cristiș-Oprișani, cu o rată de 70,27%, ceea ce arată un potențial biologic important, reflectat, în perioada imediat următoare, într-o creștere demografică mai accentuată a comunității românești din această localitate³⁸.

Interdependența dintre natalitate și sărbătorile religioase este evidențiată parțial la toate comunitățile bisericești analizate. Ca atare, cele mai puține nașteri sunt înregistrate în luna decembrie, însă, dacă mergem

³⁸ Conform datelor recensământului din anul 1880, populația românească din Cristiș număra 203 indivizi, la care, după opinia noastră, dată fiind subiectivitatea accentuată a autorităților maghiare de recensare, trebuie adăugați cei 12 indivizi care figurează cu „limba maternă necunoscută”, dar și singurul credincios greco-catolic din această localitate. Prin urmare, un total de 216 indivizi, dintre care 215 ortodocși și 1 greco-catolic. Treizeci de ani mai târziu, pe baza datelor oferite de recensământul din 1910, înregistrăm în Cristiș un număr de 388 de locuitori români. Sub aspect confesional, în cursul acestui an, sunt recenzați în această așezare 259 de ortodocși (cu certitudine români) și 148 de greco-catolici (covârșitoarea lor majoritate de etnie română). Creșterea spectaculoasă a numărului de credincioși greco-catolici din această parohie, de la 1 în 1880 la 148 în 1910, ne face să presupunem, excluzând o migrație în masă a unor indivizi de etnie română și de credință greco-catolică pe teritoriul acestei localități, o trecere masivă, în intervalul 1880–1910, a unor grupuri comunitare ortodoxe la confesiunea greco-catolică.

cu 9 luni în urmă (în luna martie), vom găsi răspunsul în abstenența sexuală care caracterizează lunga perioadă de post ce precede marea sărbătoare pascală. Credincioșii s-au comportat însă diferit în privința postului Crăciunului, continența sexuală fiind mai clar vizibilă doar în cazul comunităților religioase din Turda, Călărași și Vâlcele. Prolificitatea mai mare a unor comunități în luna ianuarie (Turda, Cristiș-Oprișani) sau în lunile aprilie-mai (Turda, Călărași) trebuie pusă, de asemenea, în legătură cu cele două sărbători religioase majore și a zilelor de post care le preced.

Ciclul agricol anual nu influențează decât în foarte mică măsură fenomenul natalității din parohiile districtului protopopesc, căci cele mai prolifiche luni ale anului sunt tocmai cele cu o dinamică accentuată a lucrărilor agricole: iunie, iulie, august și septembrie. O excepție de la regulă, în mod explicit pentru unele parohii (Turda, Călărași), ar constitui-o luna octombrie, cu tot cortegiul său de munci agricole subsumate recoltării culturilor de sfârșit de toamnă, care epuizează corpul uman și îl face mai puțin predispus la procreație.

Indicele de ilegitimitate este variabil, procente mai mari consemnându-se în cazul comunității religioase din Turda și a celor situate în spațiul imediat adiacent zonelor urbane (Cristiș, Vâlcele), influențate, prin urmare, de mentalități, moravuri și comportamente mai libertine. Dacă ne raportăm strict la procentul sarcinilor gemelare, natalitatea evidențiază o resursă biologică deosebită în cazul credincioșilor ortodocși din Vișoara.

Natalitatea relativ ridicată, coroborată cu creșterea speranței de viață, ca urmare a progreselor medicinei și a diminuării impactului epidemiilor majore³⁹, cu creșterea nivelului de trai, consecință directă a dezvoltării și diversificării spectrului economic spre finele secolului al XIX-lea, cu reducerea ritmului mortalității, în pofida unui procent încă mare al deceselor infantile, a asigurat un trend ascendent al sporului natural în toate parohiile investigate, implicit și pe ansamblul protopopiatului, până în preajma primei conflagrații mondiale, fapt demonstrat de recensămintele efectuate în cursul anilor 1900–1910.

BIBLIOGRAFIE

Surse inedite:

Arhivele Naționale ale Statului, Direcția Județeană Cluj, Protocolul botezaților parohiei ortodoxe Turda (1876–1901)
 Arhivele Naționale ale Statului, Direcția Județeană Cluj, Protocolul botezaților parohiei ortodoxe Vișoara (1884–1907).
 Arhivele Naționale ale Statului, Direcția Județeană Cluj, Protocolul botezaților parohiei ortodoxe Oprișani (1847–1883)
 Arhivele Naționale ale Statului, Direcția Județeană Cluj, Protocolul botezaților parohiei ortodoxe Oprișani (1893–1900).
 Arhivele Naționale ale Statului, Direcția Județeană Cluj, Protocolul botezaților parohiei ortodoxe Călărași (1881–1905)
 Arhivele Naționale ale Statului, Direcția Județeană Cluj, Protocolul botezaților parohiei ortodoxe Vâlcele (1879–1887)
 Arhivele Naționale ale Statului, Direcția Județeană Cluj, Protocolul botezaților parohiei ortodoxe Vâlcele (1887–1900).

Periodice:

„Transilvania”, nr. 1–2/1881

Lucrări generale și speciale:

Bálasz Orbán 1986, Orbán Bálasz, *Torda város és környéke*, Európa Könyvkiadó, vol. II, Budapest, 1986
 Bolovan Sorina Paula, Bolovan Ioan 2006, Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan, *Ilegitimitatea în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIX-lea: contribuții statistico-demografice*, în Traian Rotariu, Sorina Paula Bolovan, Ioan Bolovan (coord.), *Populația României. Trecut, prezent, viitor*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2006, p. 223–231
 Diaconovich Cornel 1904, Cornel Diaconovich, *Enciclopedia română*, tom III, Editura și tiparul lui W. Krafft, Sibiu, 1904
 Floca Ioan N. 1990, Ioan N. Floca, *Drept canonic ortodox. Legislație și administrație bisericească*, vol II, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1990
 Genț Ioan 1912, Ioan Genț, *Administrația bisericească*, Tipografia „Nagyvarad”, Oradea Mare, 1912
 Gerard E. 1888, E. Gerard, *The Land beyond the Forest, Facts, Figures and Fancies from Transylvania*, Harper & Brothers, New York, 1888

³⁹ Ultima epidemie din secolul al XIX-lea cu impact considerabil asupra ratei de mortalitate din spațiul transilvan a fost epidemia de holeră din anul 1873 (vezi mai multe pe această temă la Mora Ofelia 1997, p. 109–114).

- Ghiță Eugen 2011, Eugen Ghiță, *Evoluția demografică a comitatului Arad în secolul al XVIII-lea și la începutul secolului al XIX-lea*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2011
- Iluț Petru 2005, Petru Iluț, *Sociopsihologia și antropologia familiei*, Editura Polirom, Iași, 2005
- Marian Simion Florea 1892, Simion Florea Marian, *Nascerea la români. Studiu etnografic*, Edițiunea Academiei Române, București, 1892
- Mora Ofelia 1997, Ofelia Mora, *Considerații asupra epidemiei de holeră din 1873 în Transilvania*, în „Buletinul cercurilor științifice studențești”, Arheologie-Istorie, nr. 3/1997, Alba-Iulia, p. 109–114
- Muntean 1994, Adriana-Florica Muntean, *Divorțul la românii ortodocși din Protopopiatul Ortodox al Turzii (sfârșitul secolului al XIX-lea)*, în Sorin Mitu și Florin Gogăltan (coord.), *Studii de Istorie a Transilvaniei: specific regional și deschidere europeană*, Asociația Istoricilor din Transilvania și Banat, Cluj-Napoca, 1994, p. 176–178
- Mureșan Florin Valeriu 2005, Florin Valeriu Mureșan, *Satul românesc din nord-estul Transilvaniei la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2005
- Neofit 2004, Neofit, patriarh al Constantinopolului, *Pidalion – cârma Bisericii Ortodoxe*, Editura Credința strămoșească, 2004
- Nicoară 2000, Toader Nicoară, *Aspecte ale religiei populare în societatea românească din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, în Gheorghe Gorun, Ovidiu Horea Pop (coord.), *300 de ani de la Unirea Bisericii Românești din Transilvania cu Biserica Romei*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2000, p. 183–196
- Radosav Doru 1997, Doru Radosav, *Sentimentul religios la români. O perspectivă istorică (secolele XVII – XX)*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1997
- Rotariu Traian 1997, Traian Rotariu (coord.), *Recensământul din 1880. Transilvania*, Editura Staff, Cluj-Napoca, 1997
- Rus Traian 2009, Traian Rus, *Podeni – Obiceiuri, datini, credințe*, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2009
- Șaguna Andrei 1868, Andrei Șaguna, *Compendiu de drept canonic*, Tipografia arhidiecezană, Sibiu, 1868
- Șuta-Bogătean Alina Ioana 2012, Alina Ioana Șuta-Bogătean, *Habitat și alimentație în societatea rurală românească din Transilvania de la Revoluția Pașoptistă la Marea Unire din 1918*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2012
- T. Rotariu et al. 2006, Traian Rotariu, Maria Semeniuc, Elemer Mezei (coord.) *Recensământul din 1900. Transilvania. Populația după ocupații*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2006
- T. Rotariu et al. 1999, Traian Rotariu, Maria Semeniuc, Elemer Mezei (coord.), *Recensământul din 1910. Transilvania*, Editura Staff, Cluj-Napoca, 1999